

129

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Բ. ԱՋԱՏԵԱՆ Ի ԲԻՆ

6808 p.m.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՐ ՄԵՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆԱՑ
ԿԱԴՄԵ ԱՌԲ. ԴՈՒՌՆ ՄԱՏՈՒՅԵԱՆ, ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐԸ

1881

m

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

ԵՐՐԱՊԱԿԱՆ ՎԵՑ ՄԵՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆԱՑ
ԿՈՂՄԷ ԱՌ Բ. ԴՈՒՌՆ ՄԱՏՈՒՑԵԱԼ
ՀԱՒԱԲԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐԸ

Կ. Պոլիս , 7 Սեպտեմբեր 1880

Պարոն Նախարար

Ստորագրեալը ընկալան վերջին յուլիս ամսոյ 5
թուականաւ ծանուցադիրը , որով Բ. Դուռը պատաս-
խանած է՝ իրենց յունիս 14 ի պաշտօնագրոյն այն
պարբերութեան , որ Օսմանեան Պետութեան՝ Պէրլինի
գաղնագրոյն 61րդ յօդուածով՝ հայարնակ նահանգաց
մէջ ներմուծել յանձն առած վարչական բարեփոխանց
և բարենորոգմանց կը վերաբերի :

Նոյն ծանուցագրին մտադիր ու սուսմասիրութիւնը ապացուցած է իրենց՝ թէ Օսմանեան Պետութեան կողմէն նշանակեալ առաջարկութիւնը չեն համապարտասխաներ յիշեալ յօդուածոյն ոչ ոգւոյն և ոչ տառին :

Ստորագրելոցս ներկայացուցած Տէրութիւնները չեն անդիտանար թէ Օսմ. Պետութիւնը երկու Յանձնախումբը յաւանդեալ է հայաբնակ նահանգները , բայց բանաւոր պատճառներ ունին խորհելու միանգամայն թէ անոնց պաշտօնը եւ ոչ մի արդեան յանգած չէ , և Բ. Դուռը հակառակ այն պարտաւորութեանց՝ որ կը ծագին իրեն համար ՃԱՐԳ յօդուածէն , ետ կեցած է նոյն տնօրինութիւնները իրենց ծանուցանել :

Ոչ ինչ չապացուցումներ թէ ո՛ր և իցէ բարեւորումներ մտնածուած լինի արդարութեան վարչութեան մէջ . ընդհակառակն՝ Հիւպատոսական բողմոթիւ տեղեկագրեր կը հաստատեն թէ՛ քաղաքային կամ եղեռնական դատարաններու անկախութեան խնդիրն իւր այժմու վիճակին մէջ անցելոյն բաղդատմամբ՝ եթէ ոչ յոռեգոյն , գոնէ նոյնչափ նուազ գոհացուցիչ է :

Իսկ զինակիր պահանջութեան և ոստիկանութեան խնդրոց գաղափ . յաւիտ Եւ ծանուցագիրը կը հաստատէ թէ Բ. Դուռը պատուիրած է քանի մը յատուկ սպայներու , որ սոյն երկու պաշտօնէսութեանց վերակողմութեան մասին ծրագրեր ներկայացունեն :

Տէրութիւնը այդ ծրագրոց վրայ տեղեկութիւն տուած չեն և Օսմանեան Պետութիւնը չէ կարող հաստատել անգամ թէ անոնք ներկայացուած են իրեն :

Ստորագրեալը չեն կրնար ընդունիլ ուրեմն թէ Ձեր Վսեմութեան պատասխանագիրն՝ իրենց յունիս 11 ի ծանուցագրոյն արտայայտած գանգատնաց ամենափոքր գոհացումը տուած լինի : Ասկէ զատ՝ նախ այնքան տուեալ իրաւունք կը կարծեն ունենալ Օսմանեան Պետութեան այս մասին ի փորձ դրած ճշմանց անբաւականութիւնը ցցնելու , որքան որ յայտնի կէրեւ թէ Բ. Դուռը , նոյն իսկ պատասխանագրոյն պարունակութենէն դատելով , Պէրլինի դաշնագրին իւր վրոյց դրած պարտականութեանց և յառաջ բերած կացութեան վրայ նուազ ճիշդ ըմբռնում մ'ունի :

Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած կամ իրրեւ այնպէս նշանակուած եղեռնաց մասին Բ. Դուռն առ կարծած բացատրութիւններուն բառերն իսկ կ'ապացուցուն որ նա կը զղանայ խտրութեանիլ յիշեալ նահանգաց մէջ տիրող անիրաւութեան աստիճանն և ծանրակշիւթիւնը իրոց վիճակի մը , որոց յորատեւումն , ըստ ամենայն հաւանականութեան , այն ընդարձակ գաւառաց մէջ բնակող Քրիստոնեոց ժողովրդոց բնաջինջ լինելուն առիթ պիտի ըլլայ :

Յուլիս 5 ի ծանուցագիրը և ոչ մի ըւրջ առաջարկ կը պարունակէ Ձերբեմնեւորու և Քրդերու ծայրայեղութեանց վախճան տալու դիմումը : Եւ սակայն երկնչելի է թէ հասարակաց օրէնքներու գործադրութեամբ այդ ապերաստանութեանց առաջքը չի կարենաց աւելիլ : Միայն արտաքոյ կարգի խտրութեան միջոցներով կարելի է վերջ տալ այնպիսի բռնութեանց , որ ՃԱՐԳ յօդուածին մէջ նշանակուած նահանգաց մի չտո մասերուն մէջ մշտնջենաւոր վտանգ մի առաջ կը

բերեն Հայերու ընչից, պատույն և կենաց դէմ :

Պէրլինի դաշնագրոյն ՅԱրդ յօդուածով Բ. Դուռը յանձն առած է՝ « Հայաբնակ նահանգաց մէջ՝ տեղու, « կան պիտոյից պահանջած բարւորութիւնքն և բարեք, « կարգութիւններն, առանց այլ ևս յաստիւման, 'ի « գործ դնել : »

Ստորագրեալք ցաւ 'ի սիրտ կը հաստատեն թէ՛ յուլիս 5 ի ծանուցադրով նշանակուած ընդհանուր բարենորոգմանց մէջ՝ յիշեալ յօդուածին տրամադրած տեղական պիտոյքը՝ և ոչ մէկ կերպով 'ի հաշիւ ստանուած են :

Անշուշտ՝ Տէրութիւնք գոհունակութեամբ պիտի ընդունին Օսմանեան կայսրութեան ամեն կողմանց մէջ ընդարձակ բարենորոգմանց ներմուծուիլը . բայց՝ նոքա, նախ քան զամենայն, Պէրլինի դաշնագրոյն լիովին գործադրութիւնը կը պահանջեն և չեն կրնար հաւանիլ որ Բ. Դուռն մի այնպիսի վերանորոգում՝ առաջարկելով՝ որ նոյն դաշնագրոյն նշանակած նահանգներուն 'ի նպաստ պայմանադրուած յատուկ բարեկութեան և ոչ մին կը պարտենակէ, այս մասին իւր յանձն առած պարտաւորութիւններէն ինքզինքը զերծեալ նկատէ :

Ասկէ զատ նոյն նահանգաց մասնաւոր նկարագիրն ըլլալով լայնածաւալ դաւառոյց մէջ Քրիստոնեայ տարրին գերիշխանութիւնն, այս իրողութիւնն 'ի հաշիւ չառնող ու է բարենորոգում չի կրնար գոհացուցիչ հետեւանք մի ունենալ :

Ստորագրեալք, նոյն նահանգաց ընծայած մի այլ հանգամանքն ևս 'ի հաշիւ առնուիլ պարտ անհրաժեշտ

կը վարկանին : Բ. Դուռը՝ Հայոց և Քրդաց համար մի և նոյն կանոնադիրը սահմանելու կամք կը ցուցնէ : Նախ և առաջ պարտաւորուած է՝ ըստ վարչութեան՝ անջատել զանոնք, որքան գործնականապէս կարելի է . քանզի բնակաւոր ժողովուրդներն ու կէս թափառիկ ցեղերը՝ միեւնոյն եղանակաւ կ'ստան վարելը բացարձակապէս անկարելի է :

Հետեւեալէս, գիւղականքերու և վարչական խումբերու (Groupes administratifs) բաշխումն ընդհանրապէս այնպէս պէտք է գործադրուիլ որ կարելի եղածին չափ՝ համասեռ տարրեր՝ 'ի մի վայր ժողոված լինին : Բաշխման միտումը պէտք է ըլլալ Հայոց, և կամ ըստ հարկին, Հայոց և Քրդաց համախմբուիլը, 'ի բաց թողլով զՔուրդս :

Հետեւաբար, խրաբանչիւր գիւղականի բնակչոց մեծամասնութիւնն որոշող վիճակագրական ցուցակաց մէջ պէտք է մուծանել թափառիկ Քուրդ տարրը, որ լեբանց մէջ կապրի և որ Քրիստոնէութեան դաշտաց մէջ անկորդութիւն ափռելու համար միայն կիջնէ :

Կարելի է ենթադրել թէ՛ Բ. Դուռը յուլիս 5 ի ծանուցադրով առաջարկուած գիւղականի կազմակերպութեան մէջ, համակրօն բնակչոց մեծամասնութեան գոյացած առաջին աստիճանի վարչական խումբեր հաստատելու միջոց մը նշմարած լինի : Եւ սա՛ կայն ոչինչ չը յայտնեն այն գրութեան մէջ թէ՛ Բ. Դուռն այդ սկզբան կիրառութիւնը յանձն կ'առնուի :

Ստորագրեալք զսհոթեամբ սրտի կը տեսնեն թէ՛ առաջադրեալ կազմակերպութեան մէջ՝ մէն մի գիւղախմբապետ աեղւոյն մեծամասնութիւնը գոյա-

ցնող կրօնական հասարակութեան պիտի վերադարձնուի : Բայց բարձրագոյն կարգի մը սլաշտօնէից նկատմամբնը մանօրինակ տրամադրութեան մը չգոյութիւնը՝ յայտնապէս կապալցուցանէ թէ՛ առաջարկեալ վերանորոգմունք չեն ըստ բաւականին ՚ի հաշիւ առնուր ճկող յօդուածոյն անհարկած նախնադաս տեղական պիտոյրը :

Օսմանեան Պետութիւնը կը յայտարարէ թէ՛ պարկէշտ և կարող անձերը , առանց կրօնի խտրութեան , հասարակաց սրաշտոններու մէջ ընդունած է արդէն , և թէ այսուհետեւ սոյն իրողութիւնը ընդարձակագոյն կիրառութիւն մը պիտի ստանայ : Այս յայտարարութիւնը յոյժ ճապաղ է , և ստորագրեալը կը խորհին թէ այս կէտին վրայ սնդեղն այնքան հարկաւորագոյն է , որքան որ Հայք կը հաստատեն թէ իրենց մեծամասնութեամբ գտնուած նահանգաց մէջ գրեթէ Հայ չկայ որ հասարակաց սրաշտոնի վրայ գտնուի : Նոյա սահանջքն այս մասին այնչափ առաւել օրինաւոր կը թուի՝ որչափ որ՝ կարելի է թէ՛ Բ. Դրաննայն նահանգաց վրայ Քրիստոնեայ կառավարիչներ կարգելովն հանդերձ , վարչութեան մէջ աւելի արդարութիւն և իրաւասիրութիւն գտնելու մասին՝ դարձեալ Հոյոց համար մեծագոյն վստահութիւն մը չի գոյանայ :

Վասն որոյ , Օսմանեան Պետութեան ծանուցաւորոյն սրարունակած տնօրինութիւններէն շատ աւելի ընդարձակ տնօրինութեանց պէտք կայ , որպէս զի Բ. Դուռը Պէլլինի մէջ յանձնառած արարտաւորութիւնները կատարած լինի ,

Առաջարկեալ բարենորոգմանց անբաւականութիւնն ,

թիւնն , ընդհանուր առմամբ , այնքան մեծ է որ , գրեթէ անօգուտ է Բ. Դրանն ծրագրոյն պահապանութեանց վրայ վիճաբանիլ : Բայց և այնպէս , յետագայ գիտողութիւնք ինքնին կը ներկայանան մոտայ :

Նախ և առաջ՝ Բ. Դուռը յայտարարելով թէ գիւղախմբապետք , փոխանակ նոյն իսկ գիւղախմբական խորհրդէն ընտրուելու , պէտք է լինին Տէրութեան պաշտօնեայնէր , զորս կեդրոնական իշխանութիւնը պիտի ընտրէ գիւղախմբական խորհրդոյն ընտրեալ անդամոց մէջէն , վարչական գոտակարգութեան մինչև ցլետին աստիճանը տարուած կեդրոնացման սկիզբունքը կը հաստատէ : Ախտ կողմանէ՝ գիւղախմբապետներու և գիւղախմբական խորհրդոյ անդամոց նկատմամբ՝ Բ. Դուռը զանց կընէ ըսել թէ սորո ցիեա՞ն՝ եթէ ոչ առեւտրային կերպով սլաշտօն պիտի վարեն : Նոյնպէս չըսեր թէ ո՞ւմ պիտի սրտականի , դոնոնք՝ տնտեսական պատճառի համար սլաշտօնանկ ընելու իրաւունքը : Այս իրաւունքը արդեօք զանոնք կարգող քաղաքապետական խորհրդոյն , թէ ոչ՝ ուրիշ իշխանութեան մը վերապահեալ պիտի լինի :

Դարձեալ , Օսմանեան ծանուցաւորը , ոչ զինչ որագործութեան եղանակին և ոչ ալ ուրիշ տեսակէտներու նկատմամբ , զանազանութիւն չի դնէր գիւղախմբական և նահանգական ղեկավար պահանջարկութեանց միջեւ . գիւղախմբական գիտակիր սրահանօրգութիւնն յայտն միայն կը տարբերի միւսէն , որ նա՞ գիւղախմբապետին հրամանաց ստորակարգեալ է : Նա չի գումարուիր նոյն իսկ գիւղախմբի մէջէն և կրօնապէս մեծամասնութիւն լոնեցող բնա-

կիշներէն , և ոչ ինչ շերաշխաւորեր թէ նա՝ իւրբ իւր գոյութեան սեպհական հանգամանքը պիտի տենենայ, որ է տեղային պաշտպանողական զօրութիւն մ'ըլլալ :

Նահանգական զինակիր պահանջութեան կազմակերպութիւնն ևս չի համապատասխաներ ՅԱրդ յօդուածոյն յատկապէս նշանակած նահանգներուն տեղական պիտոյից :

Նսակ , այն պայմանը՝ որոյ համաձայն յիշեալ պահանջութեան թէ սպայներն ու թէ զինուորները պէտք է տանուին Պետութեան ամեն դասու հոյստուկաց մէջէն , բոլորովին անորոշ կերպարան մ'ունի :

Ցանկալի է որ նահանգական զինակիր պահանջութեան սպայներն և զինուորներն գիւղախմբական զինակիր պահանջութեան մէջէն տանուին , այսինքն՝ ոյն դաշտային պահպաններուն մէջէն , զորս գիւղախմբներն իսկ պիտի ընդունին : Այս դաշտային պահպաններն՝ որք պաշտօն պիտի ունենան գիւղերը պաշտպանել Քրդաց արշաւանայ դէմ , նահանգական զինակիր պահանջութեան պէտք է հայթայթեն իւրարանջիւր գիւղախմբի ժողովրդոց խումբն համեմատութեամբ օժանդակ խմբեր :

Նահանգային վարչութեան բմահաճութեանց տեղ՝ ընտրողական սկզբան դրութիւնը հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կրնայ յառաջ բերել հասարակոց ասպահովութիւնն ամրացնելու յատկացեալ զօրութեանց բարոյ կազմակերպութեան մասին :

Նշեանադատ ատենի մը կազմութեան վերաբերեալ արտաքինութեանց արժէքը՝ նախ և առաջ՝ ոյն

ատենին կազմական պայմաններէն կախումն ունի : Նսակայն յուլիս 5 ի ծանուցագիրը այս կէտը ընդ լռութեամբ թողած է : Կարեւոր կը թուի , նահանգաց մասնց մէջ Հայ տարրին գերիշխանութիւնն , (predominance) 'ի հաշիւ առնուլ , և դատական կազմակերպութեան մէջ նոյն տարրին համեմատական բաժին մը տալ :

Այլ և աստ իսկ մէկ բանի խնդիրներ յառաջ կուգան , որոց լուծման մասին Օսմանեան ծանուցագիրը և ոչ մի նշոյլ չի տար : Թէ դատաւորք անփոփոխելի՞ պիտի լինին արդեօք , եթէ ոչ որոշեալ ժամանակու անուանելի : Որով օրինօք պիտի դատեն . Շէրիով թէ այլով իւրք օրէնադրութեամբ : Նշեանադատ ատենք ի՞նչպէս պիտի յարգել տան իրենց վերաբերեալ կէս անկախ և բոլորովին վայրենի Քուրդ ցեղերուն :

Այս վերջին հարցումը լիովին կապաղուցանէ թէ որչափ հարկաւոր է դուրս ձգել Քրդերը Հայաստանի ժողովրդոց պատկանեալ բարենորոգմանց շրջանակէն , և ուրոյն վարչութիւն մի տալ անոնց , իրենց պատեկաւորութիւն և նախնական բարոց համաձայն :

Տեղեկոյ և վարատական երկու տարերց առնելով իւրեք կերպերեալ այն այս խնդրոյն ատիւ , ստորագրեալք համոզում կը յայտնեն թէ պէտք է ջնջել Քրդերուն՝ Հայոց վրայ հարկադրած բոլոր ոյն բռնադատ ծառայութիւններն ու տարադարձակ աշխատութիւնն , որ ոչ թէ մի իրաւանց սկզբունքի , այլ մի հարմար զեղծմանէ միայն կը ծագին : Կը խորհին նմանապէս թէ՝ 'ի նպատակ Հայորեանոցն որպէս

մանադքեալ բոլոր բարենորոգմանց արդասիրը , պէտք է նաև Քրդաստանի կեդրոնն ու հարաւակողմը (Ճուլսմէրկի քաղա) բնակող բաղմաթիւ Նեանորակմանց ալ արդարասիրաբար ստացունել :

Յաւայի է որ դպրոցաց խնամատարութեան և հասարակաց շինութեանց նման՝ տեղային պիտոյքը լըրացնելու յատկացեալ գումարի մը վերապահման ահնարկող սրբբերութիւնը բացիւղ թառերով չարադրուած չէ :

Կարելի է ընդունիլ սակայն թէ այս պարբերութիւնը կը պարունակէ յինքեան արժէք մ'ունեցող երմտական սկզբունքի մը դադարաբար . և այն ըսկըլրունքն , ըստ մտաց աէրութեանց , յետագայ 'բուսերով պէտք կըլլայ սրբորելի . այսինքն թէ , տուրքերն երկու կարգի բաժանուելով , առաջինը , որ մաքսային և աղային տրոց հասոյթէն բաղկացեալ է , պետական պիտոյից պիտի յատկացուի : Իսկ երկրորդը՝ որ վիլայեթին ընդհանուր եկամուտներէն գոյաճալի է , նախ և առաջ , նահանգին վարչական պաշտամանց , և ապա մնացորդին մէկ մասը տեղական պիտոյից սեպհականուելով , միւս մասն ալ Կ. Պոլիս պիտի յուղարկուի : Եթէ այս մեկնութիւնը ճշգրիտ է , այն ատեն յուլիս 3 ի ծանուցագրոյն առաջարկութիւնը քիչ չատ համաձայնած կըլլայ Եւրոպական Տաճկաստանի նահանգաց վարչական կազմակերպութեան ծրագրոյն , որ Բ. Դրան կողմէ Արեւելեան Բուժէլիի Եւրոպական Յանձնախմբին քննութեան մատուցուած է , 19րդ յօդուածին :

Արդարև սա՝ հաստատուն բարենորոգում մի կը

կայացունէ , ըստ այնմ զի՝ կը նուիրագործէ այն սկըլրունքը որ կը պահանջէ թէ՝ նախապէս պէտք է նահանգային ծախքը մատակարարել , տրոց մի մասին տուամբը . բայց էական պայման է թէ՝ այս սկըլրունքը վարչական բարենորոգմանց Մասնախմբին արդէն իսկ ընդունած երաշխաւորութեանց համանըմուն երաշխաւորութիւններով ապահովեալ լինի : Բայց 'ի սմանէ , ստորագրեալք պարտին նկատել տալ թէ՝ չէ կարելի՝ վաղուց գրուի դրուած եկամուտներն , այս ինչ կամ այն ինչ գործածութեան յատկացնել :

Ազակեգրոնացման սկզբունքը , որ ա՛յնքան հարկաւոր է կեդրոնական իշխանութեան կրօնէն տարբեր կրօնի հետեւող ժողովրդեան մը բնական նահանգաց համար , քիչ գոհացուցիչ եղանակաւ բացատրուած է Զեր Վսեմութեան ծանուցագրոյն մէջ :

Անհնար է արդիւնաւոր բարենորոգումներ սկընկալել . քանի որ ընդհանուր կառավարչաց կացութիւնը կատարելապէս բարեփոխուած չէ : Արդարև ծանուցագիրը նշմարել կուտայ թէ անոնց իշխանութիւնը պիտի ընդարձակի և պաշտօնին երաշխաւորուի , բայց այսօրինակ ընդհանուր վստահացուցմունք խընդիրը բռնելու տեսակէն չեն :

Մինչև որ ընդհանուր կառավարչին իշխանութեան ընդլայնումն և անոր պարտուց կատարման համար բացորձակապէս կարեւոր երեւցած պատասխանատուութեան ընդարձակումը բացորոշաբար պայմանադրեալ չլինին , և մինչև որ բացորոշ երաշխաւորութիւնը ընծայուած չըլլան այն բարձրաստիճանի պաշտօնէին իւր պաշտաման տեղութեան նկատմամբ

աշխարհագրական սահմանաց սրբազրութեան հարկն
յառաջ պիտի բերէ:

Այլ սակայն, այն յամուրդներէն՝ որ տեղի պի-
տի ունենան ստալադրեալ մարդահամարին գործողու-
թեանց պատճառաւ, Բ- Իււոը չկրնար իրաւունք ստա-
նալ ստիպողական կերպարան մ'ընծայող միջոցներուն
գործադրութիւնը յապաղելու համար:

Ամենակարեւոր է՝ առանց Ժամանակի կորստեան՝
իրականացունել այն բարենորոգումներն՝ որ յատկաց-
եալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը աստիճանելու. ձեռ-
նարկել անմիջապէս Քրդաց ասպատակութիւնները
դադրեցնելու միջոցներուն, գործադրել անյապաղ եւ-
մտական նոր կազմութիւնը, աւելի գոհացուցիչ կա-
ցութեան մը վերածել՝ առժամանակեայ կերպիւ, զի-
նակիր պաշտօնորդութիւնը, և մանաւանդ սլարգեւել
ընդհանուր կառավարչաց աւելի կայուն իշխանութիւն
մը և ընդարձակագոյն պատասխանատուութիւն:

Իբրեւ եզրակացութիւն՝ ստորագրեալը կը հրաւի-
րեն միւս անգամ ևս Բ. Դրան ուղադրութիւնը սա՛ է-
ական իրողութեան վրայ որ՝ Հայաբնակ նտհանգաց մէջ
մուծանելի բարենորոգումներ, սլարտին լինիլ համու-
պատշաճ տեղական պիտոյից և գործադրուիլ ընդ
հսկողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառու-
թեանցն, զորս դաշնադրած է նա մի միջազգային
մուրհակաւ:

Ստորագրեալը Եւն.

(Ստորագրութիւնք)

Համֆրիս

Կոշըն

Թիսո

Նովիգով

Քօրրի

Քալիս

